

Др Константин ПЕТРОВ

ИСТРАЖУВАЊЕ НА НЕПОЗНАТИ ПРЕТХЕРСОНЕСКИ ДОПИРИ НА КИРИЛ И МЕТОДИ СО КУЛТОТ НА КЛИМЕНТ РИМСКИ

I дел од студијата

Делото на Кирил и Методи во обновувањето и распростирањето на култот на Климент Римски во уметноста

Резултатите од истражувањата на животот и на многувидните аспекти од делувањето на браќата Кирил и Методи се објавувани подолго од стотина години, така што во последниве децении се публикуирани опширни и систематизирани библиографии на вонредно богатата литература. Меѓутоа, и покрај ваквата опфатност и владобоченост во разновидната кирилометодиевска материја, се јавуваат и натаму нови проблеми, чија важност и своевидна интересност во најголема мера го заслужуваат вниманието за проучување и конечно разјаснување.

Еден меѓу таквите нови проблеми е овој за придонесот на браќата просветители во обновувањето и распростирањето на култот на Климент Римски во уметноста, со кој бев соочен при работењето на една друга кирилометодиевска материја, што веќе сум ја објавил¹). Навлегувањето во проблемот, набележано во насловот на целата студија, претставува поврзување во една интегрална целина на некои неотворени прашања, на неразгледувани и неразјаснувани податоци, заедно со нови наоѓања и со нови основани претпоставки, тврдења и заклучоци. Целината, претставена на овој начин, треба да го расветли значајниот период од екуменското делување на браќата Кирил и Методи, овој пат нарочно во однос кон Климент Римски.

Во првиов дел од наведената целина вниманието е свртено врз периодот до откривањето моштите на Климент Римски во Херсонес. Следствено на тоа, овде се објавени резултатите од истражувањата на документи, ракописи и уметнички споменици, чие проценување

¹) К. Петров, Две високорељефни погрса на Св. Кирил и Методиј од XIV век, Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје, Скопје 1974.

и толкување го разјаснува проблемот на инаку непознатите претхерсонски контакти на Кирил и Методи со Климент Римски.

Во природот кон изнаоѓањето една уверлива реконструкција на елементи од времето и на културните прилики до 859 година, беше вткаена неопходноста од сукуесивно следење на акциите на про-тагогистите на разгледуваниов проблем. Во тој хронолошки редослед пристапно и отворачко место имаат настаните од животот на Климент Римски, не само заради нивната хронолошка протогеност, туку и поради нивното илустрирање во европската уметност од IX до XVII век, што е неодминливо поврзано со некои битни делови во натамошните изложувања. Овие две последни компоненти ја обусловија потребата од кратко нотирање на поважните детали од животот на Климент Римски. Во оваа смисла без навлегување во било каква критичка анализа на животописот на Климент Римски се набележани податоците и оние со историски и хагиографски вредности, како и оние што имаат карактер на апокрифи и легенди.

Потребно е да се додаде кон ова, дека од времето на Кирил и Методи наваму знаењата за Климент Римски фактографски не се збогатени повеќе од оние суштини што ги дале раните црквени писатели, хроничари, апологети и теоретичари од II, III, IV и V век. Затоа може да се смета дека податоците што ги даваат за Климент Римски современите проучувачи се многу близу до знаењата што можеле во целост или делумно да ги имаат Кирил и Методи. Меѓутоа, бидејќи кај неколку црквени писатели има извесни разлики во податоците за животот, делото, страдањата, мачеништвото и смртта на Климент Римски, тие се во зависност од ставот кон нив транспонирани и кај авторите на современите дела.

Вака интегрално прифатени сите поважни податоци од делата посветени на Климент Римски, потоа податоците од понтификалната историја и хронологија како и коментарите од иконографските корпуси²⁾, се изложени според главните размеѓа од животот на маченикот. Во речената смисла се групирани најнапред податоците посветени на

²⁾ J. Mulooly, Clement pope and martyr and his basilika in Rome, Rome 1873; L. Hemmer, Les pères apostoliques, Saint Clément de Rome, Paris 1909; P. Franchi de Cavalieri, La Leggenda di S. Clemente papa e martire, Note agiografiche, Roma 1915; S. Sanders, L'hellénisme de S. Clément de Rome et le paulinisme, Louvain 1943; M. Giraud, L'ecclésiologia di S. Clemente Romano, Bologna 1943; * R. Lipsius, Chronologie der römischen Bischöfe, Kiel 1869; J. B. Lightfoot, The apostolic Fathers, I, London 1890; L. Duchense, Les Premiers temps de l'état pontifical, Paris 1911; F. X. Funk, F. Diekamp, Patres Apostolici, II, Tübingen 1913; P. Batiffol, Le siège apostolique, Paris 1924; E. Casper, Die älteste römische Bischofsliste, Berlin 1926; C. Ceccheli, Nuovi studi sulla piu antica lista papale (Atti I Congresso di studi romani), Roma 1928; E. Casper, Geschichte des Papsttums, I, Tübingen 1930; J. Haller, Das Papsttum, I, Stuttgart 1934; G. Bosio, I padri Apostolici, I, Torino 1940; C. Th. Schaefer, Florilegium patristicum, Bon 1941; * A. Didron, Manuel d'iconographie chrétienne, Paris 1845; Ch. Cahier, Caracteristiques des Saints, Paris 1867; X. Barbier de Montault, Traité d'iconographie chrétienne, Paris 1890; Ch. Rohault de Flery, Les Saints de la Messe, Paris 1893; H. Detzel, Christliche Ikonographie, Freiburg im Breisgau 1896; K. Künstele, Ikonographie der Christlichen Kunst, Freiburg 1926 — 8; L. Réau, Ikonographie de l'art chrétienne, Paris 1958.

животот и делувањето на Климент Римски во Рим, и на неговите чуда, и на судирот со паганските власти³). За одбележување е дека најважните настани од овој период на животот на маченикот станале доста подошна содржини за многу уметнички творби⁴). Според соодветниот редослед изложени се понатаму, податоците за животот, делувањето и за чудата на Климент Римски, во време на неговото херсонеско прогонство⁵);

³) Климент Римски бил, според неколку наводи, од еврејско потекло и им припаѓал на групата луѓе кои контактирале со првите апостоли. Во врска со ова има и наводи дека токму Климент Римски е онаа личност што ја споменува апостол Павле во писмото на Филипијаните. Има неколку наводи дека Климент Римски бил покрстен од апостол Петар, и татаму дека им бил ученик на апостолите Петар и Павле. За времето на живеењето и делувањето на Климент Римски има повеќе меѓусебно различни наводи; на пример, дека живеел кон крајот на владеењето на императорот Домитијан (81—96 година) или во времето на императорот Трајан (98—117 година). Според повеќе наводи Климент Римски бил ракоположен за епископ на Рим односно за папа од апостол Петар. За времето на делувањето на Климент Римски како папа има неколку меѓусебно различни наводи. Според едни тоа е времето меѓу 88 и 97 година, според други меѓу 90 и 100 година, според трети меѓу 92 и 101 година. Оваа понтификална чест според различни наводи се разликува и во редоследот. Според една група наводи Климент Римски бил втор папа римски, според други трет папа римски, а според наводи на трета група проучувачи Климент Римски бил четврти поглавар на римската црква, по апостол Петар, по папата Linus de Volterra и по папата Cletus Romanus. Во тој ран период на илегално и прогонувано христијанство Климент Римски делувал многувидно. Едниот вид делување бил пишување на теолошки расправи во вид на беседи и писма, како што се *Epsitolaec ad Corynthios*, *Epistolae de virginatatis*, *De Constitutio apostolicae*, *Patrum apostolicorum Pertri et Pauli opera*. За натамошните настани во животот на Климент Римски секако пресудно било неговото делување во христијанизирањето на римските граѓани, што го довело во судир со паганските римски власти. Меѓу сличните такви бројни покрстувања нарочно е издвоен случајот со покрстувањето на Теодора, сопругата на угледниот граѓанин Сисиниус, кој брутално се противставил на ова покрстување. Климент Римски се спасил од нападите на Сисиниус со едно од своите чуда заради што бил оптужен дека е маѓосник. Има наводи дека Климент Римски умрел со природна смрт и дека не бил маченик, но многу побројни се наводите што укажуваат на инаков развиток на настаните од животот на Климент Римски на патот кон мачеништвото и смртта. Имено, поради реченото делување римските власти со закана му наредиле на овој христијански првосвештеник да обави свечено принесување на дарови на паганските богови. Бројните наводи се сложуваат дека Климент Римски одбил да се откаже од христијанството и поради тоа власта издала наредба за прогонство во Херсонес (*Chersonesus Taurica*), на Крим.

⁴) На еден готички витрај е претставена сцената на покрстувањето на Климент Римски. (Оваа уметничка изведба, како и сите други што натаму се наведуваат, е потврда на врската меѓу животописот на Климент Римски и уметничките интерпретации). На еден романички мозаик Климент Римски е претставен непосредно до апостол Петар. На една ранороманичка фреска е прикажана сцената на која апостол Петар го интронизира на папски престол Климент Римски, а крај него се папите Linus и Cletus. Во ренесансната уметност Климент Римски е претставен како папа во една скулптура и на една слика. На една ранороманичка фреска е прикажано чудото на Климент Римски со граѓанинот Сисиниус и неговата сопруга Теодора. На еден готички витрај е прикажана сцената од персекутирањето на Климент Римски.

⁵) Наводите на повеќето хроничари и проучувачи се сложуваат дека Климент Римски во прогонство бил осуден да работи во каменолом на мермер. Се наведува натаму, дека најтешка околност на сите осуденици во оваа казнена работа бил недостиг од вода за пиење, што се донесувала од многу голема далечина, заради што осудените умирале од жед. Се наведува, натаму, дека Климент Римски направил чудо отворајќи извор на вода за пиење и на тој начин ги ослободил осудениците од

и од овој период на животот на маченикот биле во уметноста интерпретирани многу настани⁶⁾. На крајот следат податоците за осудата на Климент Римски и за неговото егзекутирање со потопување, за околностите на егзекуцијата и за местото на потопувањето⁷⁾; од овие настани уметниците нашле подошна многу содржини за интерпретација⁸⁾.

По овие наводи на хагиографските и апокрифните податоци за Климент Римски би можело да се заклучи следново. Мошне веројатна се чини претпоставката дека долго време, се до легализирањето на христијанството, владеел страв од забраната на римските власти да се пренесуваат моштите на Климент Римски. Подоцна, меѓутоа, можеби по 314 година, христијаните веројатно му направиле саркофаг и му соградиле храм на Климент Римски на местото на неговото потопување⁹⁾. Тоа е оној храм што се споменува во документи и ракописи — чии делумни содржини ќе бидат разгледувани во идниот текст. Судејќи според наводите на тие документи и ракописи, храмот бил одржуван во времето на доцниот Рим и рана Византија. Подоцна, поради големото преселување на народите и постојаните варварски

патила. Овој настан со чудото, се наведува, одекнал многукратно сред населението, меѓу кое веќе имало христијани. По ова чудо христијанизацијата станала многу интензивна и масовна, по кое што во целата област биле разурнати сите пагански храмови, олтари и идоли и место нив биле соградени бројни христијански храмови. Бидејќи смртните казни врз христијаните не споможиле, императорскиот намесник се обидел да го присили Климент Римски да се откаже до христијанството и да им принесе дарови на паганските богови. Кога и оваа присила ја поднесол и не се одрекол од христијанството Климент Римски бил осуден на смрт.

⁶⁾ На еден готички витрај и на една френесансна фреска е прикажано чудото на Климент Римски со изворот на вода на кој му укажува небесното јагне. На еден доцноготички витрај е прикажана сцената на која двајца делати му забиват шила под ноктите на Климент Римски (како илустрација на присилата пред осудата на смрт).

⁷⁾ Сите наводи што се однесуваат до осудата се сложуваат дека во време на императорот Трајан, императорскиот намесник го осудил Климент Римски со казна потопување во море со котва на вратот. Има наводи кои што укажуваат дека овој настан се случил 101 година. Има други поважни наводи што укажуваат дека овој начин на погубување бил одбран со намера да им биде оневозможено на христијаните подоцна да го земат телото на Климент Римски за да го почитуваат како маченик. Во оваа смисла има наводи дека императорскиот намесник издал забрана никој да не го зема телото на Климент Римски од морето, ниту да се земаат реликвиите и да се преместуваат на друго место, под закана на смртна казна. Има многу наводи според кои со чудо морето се повлекувало далеку од копното кога христијаните оделе на гробот на Климент Римски. При една таква комеморативна процесија едно дете било заборавено на местото на гробот; со чудо на маченикот детето било најдено живо идната година при следната комеморативна процесија. Има наводи, натаму, дека гробот на Климент Римски бил на некое островче во морето, што се појавувало од брановите при големи осеки. На крајот има и наводи дека Климент Римски бил фрлен во море со котва на вратот од гребенот на Херсонес.

⁸⁾ Климент Римски е претставен со котва на еден ранороманички мозаик, потоа на два готички витраи и на една ренесансна слика. Сцената — фрлањето во море е претставена на два готички витраи и на една барокна слика. Една комеморативна процесија до гробот на Климент Римски е претставена на една византиска минијатура и на една барокна слика. Чудото со оставеното и најденото дете на гробот на Климент Римски е претставено на една византиска минијатура.

⁹⁾ Саркофагот на маченикот во море е претставен на една византиска минијатура. На еден готички рељеф се гледа подморска капела допирана од брановите, а на еден готички витрај е претставен подморскиот гроб, изграден од ангели.

напади, храмот бил запустен и уништен; уште подоина, со изменување на населението, било заборавено не само местото на храмот туку и самото постоење на моштите на Климент Римски во тој крај.

Меѓутоа, ако и бил запустен и уништен храмот на Климент Римски во Херсонес, ако и било заборавено местото на храмот па и самото постоење на Климентовите мошти меѓу населението, па и меѓу највисокото свештенство на Херсонес — како што понатаму ќе се види — сепак останале знаењата за многуте настани од животот на Климент Римски. Некои податоци останале од ракописите на самиот папа маченик во подоини преписи, некои податоци во делата на црквените писатели, хроничари, апологети и теоретичари, а за култот на папата Климент има споменици и во зачуваните малобројни храмови и во зачуваната ретка споменичка декорација. Во која мера за овие пишани и споменички траги за Климент Римски можеле да знаат Кирил и Методи е прашање што ќе биде предмет на натамошно разгледување.

Приоѓајќи кон истражување низ критичка анализа и по пат на објективни проценки на оновремените документи и ракописи, се доаѓа до сосема нови податоци и до потполно нови согледувања врз кои е можно да бидат реконструирани битните настани што имаат сооднос со истражуваниот проблем. Во реченава смисла внимателно испитаните делови од документот на папскиот библиотекар Anastasius Bibliothecarius¹⁰), односно од неговото писмо¹¹) упатено до велетрискиот епископ Гаудерих¹²), даваат право основано да се претпостави дека многу порано од 859 година, односно пред тргнувањето за Хазарската мисија и наоѓањето на моштите на Климент Римски во Херсонес, Константин-Кирил знаел за Климент Римски. Од овој документ како и од податоците во други ракописи Константин-Кирил можел да

¹⁰) Anastasius Bibliothecarius (според истражувањата на A. Lapôtre, *De Anastasio Bibliothecario*, Paris 1885; E. Perels, *Papst Nicolaus und Anastasius Bibliothecarius*, Berlin 1920) е познат како многу образован римски и понтификален хроничар и папски библиотекар. Тој најверојатно имал и лични контакти со Кирил и Методи при нивното доаѓање во Рим 867 година. Во почетокот на 870 година Anastasius Bibliothecarius престојувал во Константинополис како дипломат а потоа и како пратеник на VIII-от Васеленски собир. Тогаш, меѓу другото, смиренскиот митрополит Митрофан, изгнаник во Херсоне, го информирал за околностите во кои Константин-Кирил се запознал со животот и делото на Климент Римски и ги открил неговите мошти.

¹¹) Во својство на современик и познавач на една фаза од делото на Константин — Кирил и Методи и нивниот однос кон култот на Климент Римски, Anastasius Bibliothecarius напишал писмо токму со оваа содржина на барање на велетрискиот епископ Гаудерих. (Писмото било зачувано во *Liber Pontificalis — Historia de vitis Romanorum pontificum*, инаку дело на Anastasius Bibliothecarius во кое се наоѓаат биографиите на папите од апостол Петар до Никола I, значи вклучително и Clemens Romanus). Овој документ го коментирал J. Friedrich, *Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an der Bischof Gauderich von Veletrii über die Abfassung der „Vita cum translatione Clementis papae“*, München 1892, Heft III.

¹²) Велетрискиот епископ Гаудерих се запознал со Константин — Кирил и со Методи при нивното доаѓање во Рим 867 година, кога имал можност и да разговара со нив. Епископот Гаудерих бил овластен од папата Хадриан II, заедно со епископот Formosus Portuensis, да ги посвети во свештеници чин кирилометодиевските ученици, за што има податок во Константиновото житие: „Посеља повеќ папа двѣма епископом Фирмосъ и Гондѣрѣу свѣтѣи словѣнскѣхъ ученикѣ“, F. Grivec—F. Tomšič, *Constantinus et Methodius Thessalonicenses*, Fontes, Knj. 4, str. 139, Zagreb 1960.

знае за улогата и местото на Климент Римски меѓу првосвештениците на христијанската римска црква, потоа за настаните од неговиот живот, за неговото делување и чуда, за неговото прогонување и мучеништво и за местото на мучеништвото. Заради сево ова може сосема инаку да се претстави суштината на односот на Константин-Кирил кон познавањето на култот на Климент Римски. Свој став кон прашањето е обоснован најнапред врз текстот од споменатото писмо на Anastasius Bibliothecarius, во кое стојат следниве зборови за истражувањата на моштите на Климент Римски што ги извршил Константи-Кирил. "Constantinus philosophus..., coepit diligenter investigare..., ubi essent illa beati Clementis insignia, quae monumenta super ea descripta liquido declarassent"¹³). Овој дел од текстот на документот евидентно укажува дека Константин-Кирил можел да покажува прилежно интересирање за знаците на блажениот Климент, како што напишаните за него спомени ја јасно соопштуваат, само затоа што веќе ја познавал лите ратурата за Климент Римски уште порано во Константинопол, пред тргнувањето за Хазарската мисија и пред доаѓањето во Херсонес.

Може со сигурност да се рече дека во оваа смисла е уште поиндикативен доказ натамошниот текст од писмото на Anastasius Bibliothecarius во кој се наведува дека Константин-Кирил им беседел и им читал на епископот, на свештенството и на народот херсонески за страдањата, за чудата и за пишаните творби на Климент Римски, "Ad quod et episcopum cum clero plebeque gerendum... ostensoque ac recitato quid de passione, quidve de miraculis, quid etiam de scriptis beati Clementis... librorum numerositas commendabat..."¹⁴). Во овој текст, основано сметам, можат да се најдат индикации за три заклучоци, важни за претпоставката што овде се следи и докажува. Првиот заклучок би бил дека Константин-Кирил веќе знаел за бројните текстови во кои пишувало за Климент Римски, уште пред доаѓањето во Херсонес. Понатаму Константин-Кирил секако зел со себе во Херсонес некои од таквите текстови за да им бидат читани на епископот, свештениците и народот. И на крајот, очигледно е дека штом веќе Константин-Кирил ги зел текстовите за да го мотивира свештенството и народот за барање на моштите ги направил и соодветните подготовки за барање и наоѓање на моштите на папата мученик, уште пред тргнувањето за Хазарската мисија и пред доаѓањето во Херсонес.

Ваквиот став кон Константиновото познавање на литературата за Климент Римски е потврдено и со наводите во текстот на *Legenda Italica* (*Vita cum translatione Sancti Clementis*) протогено пишана во IX век¹⁵). Во *Legenda Italica*, според мисла и конструкција блиски

¹³) F. Grivec—F. Tomšič, o. c., p. 65, *Epistola Anastasii Apostolicae sedis bibliothecarii ad Gaudericum episcopum*.

¹⁴) Ibidem; во овој текст херсонескиот црквен поглавар (Георгиј) е наречен епископ.

¹⁵) Може да се сметаат за прифатливи мислењата на повеќето автори дека врз основа на лични информации од Константин-Кирил и од Методи и според податоците од писмото на Anastasius Bibliothecarius епископот Гаудерих му нарачал на дјаконот Јоан да ја пишува по негови упатства *Legenda Italica — Vita cum translatione S. Clementis* (Clementis papae), најдоцна до 898 година кога епископот Гаудерих починал.

како во писмото на Anastasius Bibliothecarius, стојат следниве зборови: „...coepit prefatus vir, ac si curiosus explorator... diligentissime perscrutari, ac sollerter investigare...tum litterarum traditione... de corpore beati Clementis. . .“¹⁶). И врз овој текст од *Legenda Italica* исто така можат да бидат изведени неколку заклучоци важни за потврда на веќе искажаната претпоставка. Првиот заклучок би бил дека постоела позната литерарна традиција за некои важни настани од животот на Климент Римски. Понатаму, дека таа литерарна традиција му била позната на Константин-Кирил уште во Константинополис, пред тргнувањето за Хазарската мисија и пред доаѓањето во Херсонес.

Во прилог на искажаното тврдење дека Константин-Кирил имал познавања за животот и животописот на Климент Римски, знаења поголеми од оние на херсонескиот митрополит Георгиј, доаѓаат следниве зборови од натамошниот текст на *Legenda Italica*: „Civitate ipsius metropolitam, nomine Georgium, simul cum clero et populo... super hec etiam referens illis gesta passionis seu miraculorum eiusdem beatissimi martiris...“¹⁷). Како и во коментарот на блискиот по содржина навод од писмото на Anastasius Bibliothecarius, исто така и овде може да се изведат следниве заклучоци. Најнапред дека Константин-Кирил веќе и пред тргнувањето од Константинополис имал богати познавања за животот и хагиографијата на Климент Римски, и дека бил толку сигурен во тие знаења, што можел да ги прикаже на херсонеското општество делата, страдањата и чудата на Климент Римски. А сево ова можел да го знае со сигурност бидејќи бил подготвен уште во Константинополис пред патувањето за Хазарската мисија и пред стигнувањето во Херсонес.

По ова аргументирано разгледување на познавањата што ги имал Константин-Кирил за Климент Римски, би можело да биде отворено прашањето за конкретизирање и уточнување на изворите и ракописите па и на уметничките споменици врз кои биле засновани овие познавања. Во изнаоѓањето на одговори за неколкуте аспекти на ова прашање им посветив внимание на оние податоци што во оваа смисла произлегуваат од текстовите на писмата на Anastasius Bibliothecarius и од *Legenda Italica*, а потоа и на ретките тогашни споменици и на споменичката декорација.

Пред се со извесна сигурност треба да се прифати можноста дека Константин-Кирил ги познавал и ги читал некои од текстовите

Подоцна во XII век текстот на *Legenda Italica* го издал под свое име епископот Leon Ostiensis, а до наше време *Legenda Italica* стигнала во препис од *Codex Pragensis* од XIV век (P. Devos et P. Meyvaert, *Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de Légende Italique*, *Annalecta Bollandiana* LXXIII, Bruxelles 1955; M. Tadin, *La Légende intitulée Translatio corporis s. Clementis*, Paris 1955.

¹⁶) F. Grivec—F. Tomšič, о. с., р. 59, 60.

¹⁷) *Ibidem*, р. 60; во овој текст херсонескиот црквен поглавар Георгиј е именуван како митрополит.

пишани од самиот Климент Римски¹⁸). Оваа можност е посведочена во писмото на Anastasius Bibliothecarius испратено 875 година на францускиот крал Карло Келавиот — *Epistola ad Carolum Calvum regem*¹⁹), во кое точно за оваа суштина се напишани следниве зборови: „...Constantinus Philosophus, ...s. Clementis corpus sedi suae restituit quique totum codicem saepe memorati et memorandi patris memoriae commendaverat”²⁰). Овој текст во кој се проценува дека Константин-Кирил го запаметил целиот кодекс на почитуваниот отец Климент Римски, станува сосема јасен кога ќе се надополни со фактите од писмото на Anastasius Bibliothecarius упатено до епископот Гаудерих.

Во тоа писмо стои: „...scripsisse beatum Clementem quaedam, quae ad nostram notitiam nondum venere, quae admodum sanctus Dionysius Areopagites meminit Athenarum episcopus, ... quorum sensus super hac circumstantia iam dudum translatos invenies in codice iam memorati sancti Dionysii Athenarum antistitis”²¹). Целата суштина на првиот и вториот извод од двете писма би требала да биде толкувана во смисла дека Константин-Кирил познавал некои од пишуваните состави на Климент Римски, чии оргинали не биле зачувани до IX век, но содржината се наоѓала пренесена во ракопис на атинскиот епископ Dionysios Areopagites²²). Бидејќи Константин-Кирил го наведува овој атински епископ, според текстот во писмото на Anastasius Bibliothecarius: „...Constantinus philosophus... solitus erat dicere, quia si sanctos, videlicet priores institutores nostros ...Dyonysium contigisset habere...”²³), може да се смета дека ги знаел содржините на неговите дела.

Постојат натаму, една досега нерасмотрувана можност Константин-Кирил да се здобил со познавања за животот и животописот на Климент Римски, од текстовите на прквените писатели, хроничари, апологети и теоретичари, кои пишувале за папата маченик²⁴). Меѓу тие писатели најран секако е Иринеј (Irenaeus Lugdunensis) епископот

¹⁸) Според проучувачите на литературните состави на Климент Римски (A. Hilgenfeld, *Die Clemetinschen Recognitionen und Homilien*, Jena 1848; A. Hilgenfeld, *Clementis Romani Epistulae*, Lipsia 1876; E. Gebhard, A. Harnack, T. Zahn, *Patrum apostolicorum opera*, Lipsia 1876; G. Uhlhorn, *Die Homilien und Recensionen Clemens Romanus*, Göttingen 1894; G. Morin, *S. Clementis Romani ad Corynthios epistulae versio antiquissima*, Maredsous 1894) тој бил автор на веќе споменатите *Epistolae ad Corynthios*, *Epistolae de virginitatis*, *De constitutio apostolicae i Patrum apostolicorum Petri et Pauli opera*.

¹⁹) F. Grivec—F. Tomšič, o. c., p. 52.

²⁰) Ibidem, p. 52.

²¹) Ibidem, p. 66.

²²) Според проучувачите на литературните состави на Dyonysios Areopagites, Pseudo, наводно ученик на Св. Павле и прв епископ на Атина од I век (O. Siebert, *Die Metaphysik u. Ethik d. Pseudo Dionysios Areopagites*, Jena 1894; J. Stiglmayr, *Das Aufkommen der pseudo-dionysischen Schriften und ihr Eindringen in die christliche Literatur bis zum Laterankonzil 649*, Feldkirch 1895; H. Koch, *Pseudo Dionysius Areopagita in seinem Bezeichnungen zum Neuplatonismus und Mysterienwesen*, Mainz, 1900) тој веројатно бил автор на составите *De divinis nominibus*, *De theologia mystica*, *De caelesti hierarchia*, *De ecclesiastica hierarchica*, и на десете *Epistolae — Homiliae*.

²³) F. Grivec—F. Tomšič, o. c., p. 52.

²⁴) Литературата, хрониките, хронологиите и корпусите се наведени во нота 2.

Лионски, од крајот на II и почетокот на III век, кој во трактатот *Adversus haereses*, III, 33, пишува и за Климент Римски. Временски втор по ред е Тертулиан (*Tertullianus Quintus Septimus Florens*), многу плодниот картагински писател од II и од почетокот на III век, кој во делото *De praescriptione haereticorum*, 32, пишува и за Климент Римски. Уште подоцна цезарејскиот епископ Еузебиј (*Eusebius Caesarensis*) од III—IV век, пишува за Климент Римски во делото *Historia ecclesiastica*, V 6, 1 — 3. Исто така и плодниот писател хипонискиот епископ Августин (*Augustinus episcopus Hipponensis*), од крајот на IV и почетокот на V век, пишува за Климент Римски во составите *Epistolae*, 52, 2. Познато е натаму дека и црковниот теоретичар Јероним (*Hieronimus Stridonensis*) од IV — V век пишува за Климент Римски во составите *De viris illustribus*, 15, и во *Adversus Iovianum*, I. 12.

Критериумското проценување на овие податоци наложува да биде разгледана и вреднувана стварната можност за врската на Константин-Кирил со нив. Околноста дека не постои документ во кој е јасно уточнето кои дела на споменатите црковни писатели Константин-Кирил ги зел со себе никако не ја исклучува можноста тој да ги познавал овие дела или нивните делумни содржини, или некој податок од нив.

Оваа на крајот изречена можност ја објаснувам и поткрепувам со следниве аргументи. Порано споменатите беседи што за Климент Римски ги држел Константин-Кирил во Херсонес, се мошне веројатно засновани врз содржините од делата на црковните писатели. И понатаму, порано споменатите пишани состави за Климент Римски од кои Константин-Кирил им читал на митрополитот Георгиј, на свештенството и на народот херсонески би можеле да бидат или сите или делумно некои од делата на црковните писатели. Во оваа смисла сметам дека е од особено значење за ова изложување дека овде е откриена врската меѓу беседите и читањата на Константин-Кирил за Климент Римски од една страна и авторите и делата од кои тие единствено би можеле да бидат интерпретирани.

При ова разгледување, за да биде тоа потполно и опфатно, треба да се додаде дека освен овие, веќе споменати, пишани податоци за познавањето споменот на Климент Римски, постојат и уметнички споменици и декорација изведени со исклучива намена за искажување почит на споменот на Климент Римски. Тие споменици и декорација, иако навистина сосема ретки, се од мошне рано време, далеку пред времето на IX век, така што постои можност Константин-Кирил да знаел за нив, веќе во Константинопол, пред Хазарската мисија и пред стигнувањето во Херсонес.

Најран и воедно најзначаен споменик на култот на Климент Римски е храмот посветен на Св. Климент во Рим, за чија историја има релативно доста податоци, од кои овде ќе бидат разгледани само оние до 859 година. Меѓу податоците за просторот на храмот и од хрониката на неговото градење, пресоградување и поправање има факти различни по вредност и карактер. Некои од нив се неприфатени заради

неавтентичност, други меѓу нив имаат историски карактер но се меѓусебно доста различни, а трети од иста суштина се во извесни делови контраверзни. Сите овие податоци, информации и објаснувачки детали што ги наведуваат авторите на делата за црквата Св. Климент во Рим²⁵⁾ би можеле да бидат сумирани во еден збиен преглед на следниов начин.

Меѓу најстарите податоци за локалитетот на црквата се оние од императорскиот период на Рим, според кои порано на местото на подоцнежниот храм имало три споменувани градби. Едната од нив е светилиштето на Митрејскиот култ, од кое е откриена една мала дворана со жртвените банкини, зачувана непосредно до источниот дел на црквата Св. Климент. Втората споменувана зграда била Државната ковница на монети од племенити метали, што била пренесена на тоа место од Mons Capitolinus — Агх. Третата споменува зграда и најважна за ова изложување, била една приватна римска куќа, (се мисли дом на Titus Flavius Clemens кого што го поистоветуваат со Clemens Romanus) во која се претпоставува дека тајно се собирале прогонетите христијани и тука најверојатно била една од раните христијански заедници што ја водел Климент Римски. Подоцна во II и III век местото не се споменува во иста смисла, но иако тука веќе немало никаква зачувана градба останал споменот поврзан со Климент Римски. Оваа претпоставка е заснована врз наводот од текстот на црквениот писател Јероним кој во делото *De viris illustribus*, 15, укажува на чувањето на урната црква во спомен на Климент Римски со следниве зборови: „... nominis eius (Clementis papae) memoriam usque hodie Romae, extracta ecclesia custodit“. Од истиов период е и откриениот епиграф во кој се споменува „...dominicium Clementis ...“, што укажува на извесен начин за натамошното сеќавање а веројатно и почитување на местото каде што делувал Климент Римски.

Не навлегувајќи во прашањето на потполната автентичност на податоците што се изложени во делата на понтификалната историја и хронологија, наведени во нота 2, би можело да се смета дека прва грижа и иницијатива за градење на храм посветен на Климент Римски презел папата Сирикиј (Siricius Romanus, што делувал како 40-ти папа по ред во времето меѓу 384 и 399 година). Ова мислење е сосема во во склад и со други наводи според кои првата базилика, посветена на Климент Римски, била градена во 392 година. Според слични на-

²⁵⁾ Од опширната листа на дела за сите околности во кои настанала и траела црквата на Св. Климент во Рим се издвоени само оние трудови, чишто податоци како прифатливи се изложени накратко во приказот на базиликата; меѓу нив се поважни следниве: G. Mulooly, o. c., J. Wilpert, *Le pitture della basilica primitiva di San Clemente*, Roma 1906; L. Nolan, *The basilica of S. Clemente in Rome*, Roma 1910, 1925, 1934; C. Ceccheli, *San Clemente, Le chiese di Roma illustrate*, Roma 1930; C. Anelsen, *Le chiese di Roma nel medioevo*, Firenze 1937; R. Krautheimer, *Corpus basilicarum*, Rom 1937; M. Armellini, *Le chiese di Roma dal secolo IV al XIX*, vol. 1—2, Roma 1942; F. Dunbar, *Rom, Sechshundert Bauwerke der Ewigen Stadt*, Berlin 1943; F. W. Drichmann, *Frühchristliche Kirchen in Rom*, Basel 1948; G. Mathiae, *Le chiese di Roma dal IV al X secolo*, Bologna 1962; L. Boyle, *Kurzer Führer durch die St. Clemens basilica in Rom*, Rom 1964; C. F. Guglielmi, *Roma S. Clemente, Tesori d'arte christiana* No 12, Bologna 1966.

води, од повеќето проучувачи на допирните проблемски области околу црквата Св. Климент, се смета дека во оваа базилика бил одржан еден црковен концил раководен од папата Зосима (Zosimus Graecus, што делувал како 43-ти по ред папа во времето меѓу 417 и 418 година). Подоцна на базиликата биле изведувани поголеми поправки и пресоградби, особено во времето на папата Ормизд (Hormisdas Frusinensis, кој делувал како 54-ти по ред папа во времето меѓу 514 и 523 година). Временски близу на овој период биле изведени поправки на црквата и во време на папата Јован II (Johannes Mercurius Romanus de Campania, кој делувал како 58-ми по ред папа во времето меѓу 533 или 535 до 536 или 538 година). Значајните изведбени работи во базиликата во време на папата Јован II се посведочени со декорацијата на плуците од олтарната преграда, врз кои се скулптирани многорамите на папата. Подоцна, по делумното уривање и по напуштањето на долната постара црква, плуците биле зачувани и поставени во новата горна романичка базилика на Св. Климент (соградена во првите десетии на XII век, за што поопширно ќе стане збор во натамошната изложувања во вториот дел на студијата). Последните обновувања на црквата Св. Климент во Рим — до времето на Константин-Кирил и Методи се изведени во 772-та²⁶⁾ и 800-та година²⁷⁾.

Според сево ова може да се заклучи дека базиликата Св. Климент во Рим имала неколку фази на градби, пресоградби и поправки: во 392 година, во 514—523 година, во 533, 535—536, 538 година, во 772 година и во 800 година. Од сите овие градежни промени на базиликата, во истражениот план на основата на старата базилика се видливи само две главни фази изразени во две апсиди и два јужни септумски стилобати, сл. 1. Во просторната елевација на постарата базилика на Св. Климент во Рим, во сегашната состојба на испитување, се видливи само конструктивните елементи без хронолошка диференцијација, до висината на капителите на септумскиот стилобат, сл. 2. затоа што подот на горната црква започнува од основите на интерколумниските архиволти.

За ова изложување е од особена важност околноста не само на дамнешното постоење на базиликата на Св. Климент во Рим, туку и постојаната грижа на папите за нејзиното градење, пресоградување, поправање и декорирање, што треба да се толкува како превосходно

²⁶⁾ Во литературата, во хрониките и хронологиите не е наведено дали е обновувањето на црквата Св. Климент во Рим изведено според нарачка на папата Хадријан (Hadrianus I Romanus, кој делувал како 98-ми по ред папа, во времето меѓу 771 и 795 година) или според нарачка на некој римски велмож или епископ.

²⁷⁾ Во литературата, во хрониките и хронологиите не е наведено дали е ова обновување изведено според нарачка на папата Леон III (Leo III Romanus, кој делувал како 99-ти по ред папа во времето меѓу 795 и 816 година). Претпоставувам, меѓутоа, дека обновувањето на црквата Св. Климент во Рим е изведено по повод крунисувањето на Карло Велики во црквата Св. Петар во Рим во истата 800-та година. (W. Ohr, Die Kaiserkrönung Karl des Grossen, Tübingen 1903; L. Himmelseich, Die Kaiserkrönung Karls des Grossen im Jahre 800, München 1909; K. Heldmann, Das Kaisertum Karls des Grossen, Theorien und Wirklichkeit, Weimar 1928). За оваа прилика обновувањето на црквата Св. Климент во Рим го има нарачано дворот односно самиот Карло Велики, или папата Леон III, или некој велмож римски, или епископ римски.

почитување на споменот на Климент Римски и на неговиот култ, што можело да му биде познато на Константин-Кирил, веќе во Константинополис, уште пред тргувањето за Хазарската мисија и пред наоѓањето на моштите на Климент Римски во Херсонес.

Нема сомневање дека токму ова нагласено почитување на споменот на Климент Римски и на неговиот култ, споменички видливо во базиликата на Св. Климент во Рим, имаше улога во влијанието за одржување на тој култ. Според досега познатите резултати од испитувањата ова влијание не било широко распространето, но меѓу ретките примери постои еден значаен во градот Velitrae денешен Velletri. Во овој град на педесетина километри југоисточно од Рим, во истата римска област Latium Adiectum се наоѓа катедралата посветена на Климент Римски. И оваа црква како и храмот на Св. Климент во Рим, била обновена во романичкиот период, но за ова изложување е од значење дека во писмото на Anastasius Bibliothecarius до Велетрискиот епископ Гаудерих се споменува почитувањето на Климент Римски и култот кон него во Велтери од многу старо време со следниве зборови: „...ubi scilicet beati Clementis antiquitus insignis honor cum celebri memoriae titulo commendatur...“²⁸⁾. Овој навод коментираан во смисла на објаснување на материјата што се истражува во овај труд, би можел да биде основа за следнава констатација. Бидејќи наведениот текст од писмото како документ потврдува дека од многу старо време во Велетри постоел култ и почитување на Климент Римски, тогаш не е исклучено да се претпостави дека за тој култ и храм имал можност да разбере Константин-Кирил уште во Константинополис многу пред Хазарската мисија и пред доаѓањето во Херсонес.

Понатаму, ако се прифати стварното постоење на еден храм посветен на Климент Римски, што се наоѓал во Херсонес, а се споменува во документите и во ракописите, тогаш тој храм би бил трета црква по ред соградена за Климент Римски, црква што е градена веројатно во блиско време како и храмовите на Климент Римски во Рим и во Велетри. Оптималното време на градење на овој храм е секако во интервалот меѓу првите децении на IV век по легализирање на христијанството па се до sukcesивните провали на варварите и преселничките племиња на Крим кон средината на V век.

За овој храм посветен на Климент Римски има јасни податоци, како и за Климентовата гробница во најраниот документ, во писмото на Anastasius Bibliothecarius до епископот Gaudericus Veliternensis во следнава смисла: „...coepit populus a veneratione templi illius paulatim tepescere...“ и понатаму „... desertus est et factus inhabitabilis locus, destructum, templum et tota illa pars Cersonicae regionis...“, и уште понатаму „... ipsa quoque archa, in qua beati Clementis reliquiae... ipsa foret archa...“, и понатаму „... Ubinam templum, ubi archa... quid etiam de scriptis beati Clementis et praecipue... quid de templi siti penes illos structura et ipsius in ipso conditione librorum numerositas commendabat...“²⁹⁾

²⁸⁾ F. Grivec—F. Tomšič, o. s., p. 64.

²⁹⁾ Ibidem, p. 64, 65.

Заради провениенциската врска со писмото на Anastasius Bibliothecarius и во содржината на *Legenda Italica* има текст што го споменува храмот и саркофагот на Климент Римски со следниве зборови: „... coepit prefatus vir... solerter investigare... de corpore beati Clementis et de templo... sive archa...“ и понтаму „... et templum neglectum atque destructum... quoque sancti martiris archa...“³⁰).

Може да се смета дека знаењата за постоење на храмот и саркофагот Константи-Кирил ги добил секако во Константинополис кога ги проучувал и другите текстови за Климент Римски, многу време пред Хазарската мисија и пред стигнувањето во Херсонес. Ова треба да се објасни со следнава околност. Ако веќе ги имал ракописите (во кои биле наведени овие податоци) земени со себе во Херсонес, тогаш тие не биле одбрани случајно ами според нивната доржина, а таквата ја запознал Константин-Кирил уште при одбирањето во Константинополис.

Освен овие две споменати култни места на Климент Римски, меѓу инаку релативно ретките рани култни спомени на Климент Римски, значајно место заема мозаичната претстава на Климент Римски во Sant' Apollinare Nuovo во Равена, сл. 3. Историското место на оваа мозаична претстава на Климент Римски е вткаено во историјата на црквата Sant' Apollinare Nuovo во Равена и на нејзиното мозаично декорирање³¹).

Хрониката на храмот, исполнета со променливи настани, започнува нешто пред 526 година кога бил подигнат од Teodoricus rex Gothorum et Italicorum. Новата црква била најнапред посветена на Христос Спасител и наменета на еретичката аријанска литургија; тогаш базиликата била во горните зони на наосот мозаицирана. По 540 година, по византиското освојување на Равена, настануваат громени во многу односи. Од овие промени најважна за ова истражување е онаа што станала кога равенскиот архиепископ Agnellus (556/557—559/570 година)³² ја посветил оваа базилика на Св. Мартин (Sanctus Martinus

³⁰) F. Grivec—F. Tomšič, o. c., p. 59, 60.

³¹) Од бројните дела за историјата на црквата и на мозаичната декорација на Sant' Apollinare Nuovo во Равена се наведени само оние неколку автори според чии ставови е датиран мозаикот во наосот каде што е претставена фигурата на Климент Римски. Тоа се: E. Mâle, *Mosaïques Chrétiennes primitives du IVe au VIIe siècle*, Preface, Paris, 1943; W. F. Volbach, *Ibidem*, Introduction; G. Bovini, *Edifici di culto d' eta Teodoriana e Giustiniana a Ravenna*, Bologna 1970; G. Bovini, *Mosaici di Ravenna*, Milano, s. a.

³²) Причината за доста задоцнетите промени во равенската црквена ортодоксност и во ументоста, односно интервалот од околу 15 години е обусловен од познатите историски околности. По политичкото отстранување на Теодориховата ќерка, кралицата Амаласвинта, власта над Готите краткотрајно ја има нејзиниот зет кралот Витигес; неговиот отпор кон Јустинијановата реконквиста го скршува протостратигот Велизари, доведувајќи го Витигес како заробеник во Константинополис. Меѓутоа, востанието на неговиот следбеник кралот Тотила (541—552) долго време создавало несигурност за сите новоосвоени византиски поседи и за Равена; судирот со востаниците е окончен со војните и дипломатски постапки на другиот Јустинијанов протостратиг Нарзес, дури во 555 година. И затоа дури две три години по ова смирување започнува активоста на архиепископот Agnellus, поврзана посредно и со мозаицирањето на фигурата на Климент Римски.

Turonensis in coelo aureo) антиеретичкиот епископ од Tours од IV век, и ја наменил на правоверната литургија. Тогаш според нарачка на ари-епископот Agnellus била изведена мозаичната декорација во средниот кораб, на ѕидовите меѓу интерколумниските архиволти и базиликалните прозори. Од оваа мозаична декорација за ова истражување е важна онаа што е изведена на јужниот ѕид каде што е претставена долгата процесија со фигури на маченици, кои со круните на своето мачеништво се движат кон Христос и неговата придружба. Првата фигура пред оваа процесија е новиот патрон на црквата Св. Мартин а ведашн до него е фигурата на Климент Римски со натпис S(AN)C(TU)S CLEMIS. Основајќи ги своите истражувања врз неколку елементи, меѓу кои најнапред времето кога е оваа мозаична процесија изведувана, проучува-чите од најново време сметаат дека се овие мозаични дело на византиски мајстори што ги нарачал архиепископот Agnellus; при ова се претпо-ставува и можноста на врска со мајсторите од мозаичарската група што ги изведувала и мозаиците во Сан Витале во Равена.

Инаку, подоцна кога во 856 година заради сараценските напади настанало несигурно време и неповолни прилики за Равена, тогаш од незаштитената црква Sant'Apollinare in Classe — extra muros — што се наоѓала мошне далеку од равенската тврдина, биле пренесени моштите на Св. Аполинарис (Sanctus Apollinaris Ravennatensis) во ново-посветената црква на Св. Мартин во градот. Тогаш во оваа црква била ископана и соградена нова крипта за моштите, а црквата била одново посветена, овој пат на Св. Аполинарис. Оттогаш наваму постепено, за да се означи разликата од храмот Sant' Apollinare in Classe — extra muros, градската црква на Sant' Apollinare — in Urbe, intra muros, била наречена Nuovo.

При едно суштинско оценување на овој мозаичен спомен на почи-тувањето на Климент Римски би требало да бидат воочени и истакнати следниве опирни битности. Најнапред би требало да се сврти внимание врз особено важното место на Климент Римски во процесијата на маче-ниците. Имено, тој е претставен прв до патронот на црквата Св. Мартин и прв пред другите најзначајни христијански маченици. Врз ваквите околности би можел да се темели заклучокот дека ова значајно место на Климент Римски му го доделил Понтификатот со посредство на на-рачката на архиепископот Agnellus. Во продолжение, меѓутоа, треба да и се посвети внимание и на околноста дека оваа мозаична процесија била работена не само временски во современа Јустинијанова Равена, туку и претпоставено од византиски мозаичари. Значи со склад со офи-цијалната црквена схематска концепција од Константинополис. Тоа сумирано би значело дека оваа претстава на Климент Римски би тре-бало да биде истовремено и еден од најраните уметнички објекти на споменот и култот на Климент Римски во византиската уметност.

Сево ова е изложено со цел да бидат позитивно осветлени окол-ностите во кои Константин-Кирил можел да ги запознае некои од раз-гледуваните настани за црквата во Равена. При едно објективно оце-нување би можела да се претпостави можноста дека Константин-Кирил знаел за постоењето на херетичката црква на Христос Спасител во

Равена, посветена одново на правоверната литургија со доаѓањето на Византијците во Јустинијаново време. Меѓутоа, секако дека е помала можноста да знаел какви мозаични претстави се изведени во новопосветената црква на Св. Мартин, иако не е исклучено Константин-Кирил да разбрал дека крај новиот патрон на црквата на прво место е претставен Климент Римски, папа маченик чии мошти се наоѓале на византиска територија во Херсонес. Не е исклучено да знаел за овој податок при околноста дека овие мозаици биле изведени од византиски мозаичари во време на импонентната јустинијанска империјална реконквиста. Накусо повторно, можно е за овој култен израз во декорацијата Константин-Кирил да знаел во Константинополис доста време пред Хазарската мисија и пред наоѓањето на моштите на Климент Римски.

Меѓу најдоцните култни спомени за Климент Римски, пред наоѓањето на неговите мошти во Херсонес, може да се смета фрескираната фигура во римската црква Santa Maria Antica. Истриското место на оваа претстава на Климент Римски, сл. 4, е најтесно поврзано со хрониката на настаните на црквата Santa Maria Antica, со кои е обусловено и фрескодекорирањето во неа.

Според мошне рзновидните податоци што ги даваат проучувачите на оваа црква³³), кои интегрално се сложуваат меѓусебно, историјата на црквата е цела низа од надоврзани настани често пати означени во фрескодекорацијата. Хрониката на црквата започнува од настанот кога една римска заграда била конвертирана во христијански храм. Напуштената и разурната римска зграда меѓу Forum romanum и Палатин била адаптирана и посветена за византиски — грчки храм набргу по освојувањето на Рим од Велизари. Од тоа време на средината на VI век (546 година) па сè до средината на VIII век (751 година) сè додека Рим бил во власта на Византија биле изведувани фрески најчесто од грчки мајстори, поканувани да работат и од византиски високи офицери и од византиски императорски намесници и високи управни чиновници а и од самите папи, затоа што во тој ран период папската палата се наоѓала на Палатин.

При истражувањата, во оваа подоцна долговреме запустена византиска црква, што се изведувани во 1900-та година, е констатирано дека своевременно една просторија на римската заграда, што веројатно била бања, е адаптирана за нартекс на црквата, а една втора просторија од зградата со перистилни колони била адаптирана за трикорабен наос. За датирањето на ова конвертирање споможиле монетите од императорот Јустин II (565—578) откриени во наосот. Се претпоставува дека

³³) A. Ruchford, The church of S. Maria Antica (Papers of the British school at Rome, I), Rome 1902; J. Wilpert, Appunti sulle pitture della chiesa di S. Maria Antica, Byzantinische Zeitschrift, XIV, Leipzig—Berlin 1905; G. Hülsen, Die Ausgrabungen auf dem Forum romanum (Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts, Römische Abteilung, XX), Rom 1905; E. de Grüneisen, Studi iconografici in S. Maria Antica (Archivio della R. Società romana di storia patria, XXIX), Roma 1906; E. de Grüneisen, Sainte Marie Antique, Rome 1911; Ch. Diehl, Sainte—Marie Antique (Orient byzantin), Paris 1917; Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris 1925; P. Vercone, Da Bisanzio a Carlomagno, Milano 1968.

во VI век црквата била декорирана со фрески со грчки натписи. И подоцна во црквата се изведувани фрески, од оние папи кои што воделе сметка за добри односи со византиските императорски намесници, со високите офицери и со бројното византиско жителство во Рим. Во реченава смисла фреско-декорација е изведувана во средината на VII век, (според нарачка на папата Мартин I, 649—655) потоа во почетокот на VIII век (според нарачка на папата Јован II, 705—707) и во средината на VIII век (според нарачка на папата Захари, 741—752).

За ова проучување, меѓутоа, најзначајни се фреските изведени во втората половина на VIII век според нарачката на папата Павле I (Sanctus Paulus Romanus, 96 папа по ред, во време меѓу 757—767 година). Меѓу сета сликана декорација што папата Пвле I ја нарачал се и фреските изведени на периферниот ѕид на северниот кораб каде што е во долната зона претставен Христос меѓу дваесет светители. Во оваа фронтална галерија на римските папи, отци на грчката црковна хиерархија и знаменити монаси од Палестина, сите ликови се претставени со крупни глави и робустни кратки фигури. Според иконографските белези повеќето фигури се претставени со книги во рацете, и некои од нив со крст или со венец; сите натписи на оваа низа ликови се ипсишани на грчки јазик.

Меѓу речениве ликови е престаен и Климент Римски, веднаш од десната страна на Христос, до него понатаму е папата Силвестер (Sanctus Silvestrius Romanus, 34-ти папа по ред, во време меѓу 314 и 337 година) и папата Леон (Sanctus Leo Magnus, 47 папа по ред, во време меѓу 440 и 461 година, спасител на Рим од Хуни и Вандали и патрон на Рим). Климент Римски е претставен млад, со коса и мала брада, со книга во рацете и облечен во светла tunica manicata и светол pallium (исто како и во Sant' Apollinare Nuovo во Равена); врз сета облека има епитрахелион (stola — orarium). Во натписот изведен на грчки јазик пишува ΚΛΕΙΜΕΝΤΙΟΥС, со поголем дел од натписот во вертикален а помал дел во хоризонтален распоред, како што се гледа на слика 4.

При едно суштинско оценување на овој лик на Климент Римски, е потребно нарочно да се нагласи неопходноста од еден пристап на поинаков начин отколку во случајот со мозаичната претстава во Sant' Apollinare Nuovo, заради сплетување на повеќе теолошки, иконолошки и оттука и понтификално-политички чинители во времето на фрескирањето. Имено, за едно многу обзирно и историски повеќеvidно аналитичко вреднување на овој фрескиран спомен на почитувањето на Климент Римски би требало да бидат воочени и истакнати следниве вткаени битности. Најнапред е потребно да биде одбележано како значајно дека на Климент Римски му е дадено многу вжано, односно најважно место во хиерархијата, првото место од десната страна на Христос, пред сите дваесетина претставени светители и други видни црковни великодостојници. Врз оваа околност би требала да се базира и констатацијата дека ова најзначајно место на Климент Римски му го има доделено официјалната Римска црква со посредство на нарачката на папата Павле I. Натому, треба да се сврти особено внимание на фактот дека натписите за сите римски папи се ипсишани на грчки јазик, на-

спроти сосема неповолните историски околности за Византија. Едната од тие околности е разгорувањето на иконоклазмата проследена со внатрешно и надворешно политичко ослабување на Византија и на црковниот центар во Константинопол. Втората неповолна околност е истовременото јакнење на автономијата на Рим, а потоа и експанзијата на Лангобардите и освојувањето на Равена и Рим во 751 година. Меѓутоа, наспроти сево ова, а заради уште супериорната византиска култура и уметност, заради културното грчко население во Рим и најповеќе заради опонентниот став кон иконоклазмата³⁴), папата Павле I поканил веројатно грчки фреско сликари и дозволил натписите за римските папи сред Рим да бидат изведени на грчки јазик.

На крајот на сите овие изложувања во кои се регистрирани текстовите, спомениците и декорацијата, сè што е посветено на споменот или на почитувањето на Климент Римски, со кои Константин-Кирил бил веројатно запознаен, би требало да бидат изречени неколку сумирани констатации.

Најнапред неколку мисли за раширеноста и димензиите на споменот и на почитувањето на Климент Римски, до двремето на наоѓањето на моштите во Херсонес. Сега во оваа форма на испитување и познавање би можело да се рече дека се димензиите и распространетоста на почитувањето на Климент Римски релативно мали и сведени на текстови на старите црковни писатели, и на спомениците во Рим, Велетри, Равена и Херсонес. Сосема е друго прашање колку јак бил интензитетот на тоа почитување во споменатите споменици, што не е можно да се утврди. Треба одделно да биде одбележано дека денес во специјализираната литература за Климент Римски и во регистрите на другата литература, што го допира ова прашање, нема никакви други податоци за некој заборавен спомен или споменик посветен на Климент Римски. Можно е, меѓутоа, дека имало таков или декорација во иста смисла што не се дочувала до наше време. Ова треба да се има предвид затоа што и многу споменици посветени на Климент Римски

³⁴) Во отпорот против иконоклазмата во Понтификатот биле заборавени сите поранешни распри со црквените центри во Константинопол, Никеја и Александрија (за аријанизам, несторијанизам, монофизитизам, за првенство по Халкедонскиот собир, за суштина на васеленските собири) па дури и острите судири како што беше одведувањето на римскиот папа Мартин I (Sanctus Martinus I Todiensis, 76 папа по ред, во време меѓу 649—655 година) на судење во Константинопол и потоа во прогонство во Херсонес 653 година. Новата антииконокластичка политика на Понтификатот по 726 година беше определена со актите на црковниот собор во Рим, донесени од папата Григориј III (Gregorius III Sirus, 90-ти по ред папа, во времето меѓу 731 и 741 година); во одговор на ваквиот остар отпор византискиот император Леон III не само што ги затвори папските легати во Константинопол, туку ја пренесе во Константинопол црковната јурисдикција на Шлугисум и јужноиталските дијезеци заедно со сите приходи од понтификалните патримонии во овие области. Во ова време на развиореност на иконокластичките судири, по Хиерејскиот собир, некои од грчките сликари емигрираа во Италија, затоа што во Византија не можеа да се ориентираат во содржините на новото иконокластичко сликарство, а во Италија можеа да продолжат да сликаат уште со познатите иконографски содржини и во практицираната схема. Токму во ова време се изведувани и фрежите со дваесетте светители, меѓу кои е и Климент Римски, во Santa Maria Antica.

од подоцниот период, за кои ќе стане збор подоцна во студијата, се сосема уништени и само зачуваната документација зборува за нив.

Сметам, натаму, дека е мошне важно да бидат назначени уште два суштински аспекта врз сево ова разгледување. Едниот аспект е гледање и оценка, едно градуирано вреднување, на сите текстови и споменици посветени на Климент Римски, проценувани во однос на интензитетот на реалните можности да ги знаел Константин-Кирил пред Хазарската мисија и пред Херсонес. Другиот аспект е означувањето и утврдувањето на приликите, околностите, местата и амбиентите во кои Константин-Кирил се запознавал со текстовите и спомениците посветен на Климент Римски.

По однос изнаоѓање формулација на првиот аспект, за степенувано вреднување на текстовите и спомениците во веќе речениот сооднос, би можеле да бидат изврчени следниве констатации темелени врз веќе изкажаните објаснувања во претходните изложувања. Така, на пример, може да се смета мошне сигурно дека Константин-Кирил ги знаел текстовите од самиот Климент Римски или поголем дел од нив во препис кај Диониси Ареопагит. Понатаму, постои мошне голема веројатност дека Константин-Кирил знаел за добар дел од ракописите на старите црковни писатели, оној дел што се однесувал за Климент Римски. За мошне сигурно треба да се смета дека на Константин-Кирил му било, од текстови или од други информации, познато постоењето на храмот посветен на Климент Римски во Рим. Понатаму е можно дека Константин-Кирил знаел за храмот посветен на Св. Климент во Велетри, како што е можно дека знаел за мозачината престава на Климент Римски во Sant' Apollinare Nuovo во Равена, па и во Santa Maria Antica во Рим. И на крајот за сосема сигурно треба да се смета дека Константин-Кирил знаел за постоењето на храмот на Климент Римски во Херсонес.

Одговорот на прашањето што произлегува од разгледувањето на вториот аспект би можел да биде изнајден на следниов начин во поопсежна форма.

Во однос на приликите, околностите, местата и амбиентите каде што постоела можност за допир на Константин-Кирил со знаењата за Климент Римски можат да се прифатат следниве испитувања. Во документите односно во писмото на Anastasius Bibliothecarius и во *Legenda Italica*, повеќе пати порано во текстот се разгледани оние места во кои се споменува, некаде воопштено а некаде прецизно за приликите и за местата во кои Константин-Кирил ги добивал големите и богати знаења. При ова е потребно да се нагласи следнава мисла и оценка. Познатиот факт на долготрајните расправи и дискусии меѓу прелатските собори и синодите на црквите во Рим, Константинополис, Никеја и Александрија по повод на еретички гледања и догматски неслагања (веќе споменати аријанизам, несторијанизам, монофизитизам, првенство во Халкедоскиот собор, суштината на одлуките на васеленските собири и во последно време на догматскиот спор *patre filioque*, заради што црквата во Константинополис го анатемиса папата Никола I) не значеа само судири и разидувања и оддалечувања. Напротив, сите овие расправи, дискусии и неслагања бараа интензивни контакти

за запознавање на ставовите на противниците, значи на меѓусебните ставови, односно запознавање на сите пишани состави и на сите догматски, иконолошки, и иконографски, схематски одрази и во уметноста. Затоа е разбирливо што во вакви прилики и околности и во ваква атмосфера на меѓусебно запознавање Константин-Кирил мошне добро ги познаваше не само ставовите и ракописите и спомениците од источната црквена сфера туку и сета слична материја од сферата на Римската црква.

Овие претпоставки се засновани врз знаењето за местото каде што во Константинополис Константин-Кирил можел да учи и да дојде во допир со многу знаења. За тоа учење веќе има податоци во Константиновото житие. Уште во Солун, пред доаѓањето во Константинополис, Константин-Кирил ги учел текстовите на Григориј Богослов, како што стои во Житието: „... оуче се изъ оустъ книгами святаго Григоріа Богослова...“³⁵). Големиот интерес за учење на Константин-Кирил било причина за него да се заинтересира логотетот Теоктистос (првиот министер-секретар, cancellarius на императорката Теодора, мајка на подоцнежниот император Михаил III)³⁶, и да одлучи Константин-Кирил да го продлжи учењето заедно со младиот император Михаил во Константинополис, како што стои во Константиновото житие „... слышавъ царевъ стрѣлитель, иже нарицаетъ се логофеть, посла по нь да се вчы съ царевъ оучиль...“³⁷). За овој момент во историјата постои сериозно прифатливо мислење, дека 842 година кога Константин-Кирил дошол во Константинополис, императорот Михаил бил мал, така што ова би требало да се разбере како учење во императорските сали и од императорски професори³⁸). Ова е потврдено и со натамошните зборови во Константиновото житие во смисла: „Егда же прѣиде къ Цариграду, вѣдаше его оучителемъ, да се оучить... оу Дѣва и оу Фотѣ...“³⁹). Тоа биле познатите професори на Академијата — Универзитетот во Константинополис⁴⁰), Leo Mathematicus (archiepiscopus Thessalonicensis), кој што 843 година станал професор на Academia (Universitas) Constantinopolitana⁴¹). Во истата 843 година универзитетски професор станал и Fotius, подоцна патријарх⁴²).

³⁵) F. Grivec—F. Tomšič, o. c., str. 97; Според проучувачите (од нив ги наведувам само A. Benoît, *Saint Grégoire de Naziance*, 2a ed., Paris 1885; C. S. Cavallier, *Saint Grégoire de Naziance*, par l'abbé A. Benoît, Montpellier 1886; A. Cataudella, *Le poesie de Gregorio Nazianzeno*, Atene—Roma 1927; E. Fleury, *Hellénisme et christianisme: Saint Grégoire de Naziance et son temps*, Paris 1930) Григориј Богослов, од 379 година епископ во Константинополис, меѓу другото напишал 45 теолошки беседи и 247 теолошки писма-посланици.

³⁶) F. Grivec—F. Tomšič, o. c., str. 173.

³⁷) Ibidem, str. 98.

³⁸) G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1941, 1952, S. 177.

³⁹) F. Grivec—F. Tomšič, o. c., str. 99.

⁴⁰) Ibidem, str. 173.

⁴¹) F. Dvornik, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vue de Byzantnce*, Prague, 1933, p. 43; F. Grivec—F. Tomšič, o. c., str. 173.

⁴²) F. Grivec—F. Tomšič, o. c., str. 173.

Учењето на Константин-Кирил било толку интензивно, што го сметале веќе за млад филозоф и така му се обрнал и логотетот Теоктистос и уште двапати така е именуван Константин-Кирил во неговото Житие: „... и въпроси его единою глаголю: Философе...“ „... штъвѣщая же имоу философа...“ „... съ философа кнѣзи...“⁴³⁾. Од овој став до натамошните планови со учениот Константин-Кирил, сè има логична разврска, и затоа е разбирливо што логотетот Теоктистос и предложил на императорката Теодора Константин-Кирил да го именуваат за библиотекар на цариградската патријаршија... да воудеть в-влаотикарь оу патриарха въ светѣи Гофѣи... еже и сътворише имоу...“⁴⁴⁾. Оваа должност на библиотекар има и повеќе значење во смисла на секретар на патријархот и чувар на патријаршкиот архив и библиотека⁴⁵⁾. На ваковото место каде што биле собрани сите највредни ракописи и книги од цела Византиска империја, имал можност веќе високо подготвениот Константин-Кирил, да прочита сè она што било напишано за Климент Римски и за спомениците на неговиот култ.

Нешто подоцна во други изменети околности на Константин-Кирил му била доверена катедра по филозофија во Цариград. За овој податок во Константиновото житие стои следново: „... оумолише и оучителънии столь прѣкѣти и оучити философѣи тоземце и странънѣи...“ „... по то се прѣеть...“⁴⁶⁾ Оваа катедра била на Универзитетот во Константинопол односно на Accademia Constantinopolitana⁴⁷⁾.

Се ова досега изложено ги илустрира најраните допири и можности за допир на Константин-Кирил со култот на Климент Римски и со почитувањето на неговиот спомен. Вистинската стапка напред на патот кон непосреден допир на Константин-Кирил и Методи со култот и споменот на Климент Римски, започнува со престојот во Херсонес на патот за Хазарската мисија. Оваа Хазарска мисија, пак, отпочнува со доаѓањето на хазарските пратеници на византискиот двор, и со нивното барање византискиот император да испрати кај Хазарите⁴⁸⁾ учен мисионер⁴⁹⁾, кој ќе ги надвлее во диспут хебрејските и сараценските мисионери.

Натаму, не е безначајно во општото гледање и фактот дека императорот Михаил III за оваа цел и за оваа мисија го одбрал Филозофот, односно Константин-Кирил, давајќи му напатствија за делувањето кај Хазарите. Сметам, меѓутоа, дека е од нарочно значење, за натамошното

⁴³⁾ Ibidem, str. 99, 100.

⁴⁴⁾ Ibidem, str. 100.

⁴⁵⁾ А. Воронов, Главниѣше источники для исторѣи свв. Кирилла и Методѣи, Кѣв 1877, стр. 53; F. Grivec—F. Tomšič, o. c., стр. 176.

⁴⁶⁾ F. Grivec—F. Tomšič, o. c., стр. 100.

⁴⁷⁾ Ibidem, p. 176.

⁴⁸⁾ Сумирајќи ги податоците за Хазарите кај неколку проучувачи може накусо да се рече следото. Хазарите имале големо царство во времето од VI до XI век, што ги зафаќало земјите од Дњепар преку Кавказ сè до Каспијското Море и до планината Урал; се смета дека во IX век хебреизмот имал влијание, како што во некои области близу Арабите Хазарите ја прифатиле исламизацијата. (J. В. Готе, Хазарская культура, Москва 1921, В. Пархоменко, Киевская Русия и Хазари, Москва 1927; D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, Princenton N. Y., 1954).

третирање на гледиштата околу проблемот што го разјаснувам, ако го свртам вниманието на оној дел од текстот на Константиновото житие, што го посведочува државниот карактер на Константиновата мисија: „... нѣ царскѣю дръжавѣ вѣдѣи и чѣстѣ, чѣстѣно иди съ царскѣю помощію...“⁴⁹⁾). Оваа царска помош сметам дека треба да се разбере повеќе видно; најнапред како помош со давање на хрисовули и акредитиви, односно писма и препораки за сите византиски управни власти на патот, сè додека ги има, а можеби и нарочно писмо за истражување и земање на моштите на Климент Римски. Понатаму, таа помош била изразена не само во давање на соодветни потребни финансиски средства за мисијата, туку и во доделување на помошници, придуржници и војници, помалку за вистинска заштита, а повеќе за државна физиономија на мисијата. Накратко речено, императорската помош би требала да биде разбрана како наредба на задолжените во императорскиот двор за потполно погрижување да се опреми и подготви една државна легација со препораки, со средства и со потребни придуржници за една голема цел и задача.

Во оваа смисла, натаму во Константиновото житие нема ни збор повеќе, но во *Legenda Italica* има поголемо објаснување во смисла: „E vestigio igitur preparatis omnibus necessariis iter arripiens...“⁵¹⁾. Оваа кратка реченица за подготвувањето има иста содржинска и смисловна врска со претходно цитираниот став на царска помош, во смисла дека сета организација за оваа голема и значајна мисија требало да ја обмисли, подготви и изврши Константин-Кирил (заедно со Методи). Најверојатно тогаш Константин-Кирил ги обновил и ги надолжил своите знаења за Климент Римски, тогаш одбрал од погодните книги во кои имало содржина за Климент Римски, за да ги земе со себе на пат. Најверојатно тогаш Константин-Кирил се подготвил и во јазиците што ќе му бидат потребни во мисијата; тогаш обмислил и за карактерот и содржината на хрисовулите, на акредитивите, на писмата за херсонескиот митрополит и нарочните одобрувања за земање моштите на Климент Римски. Тој секако истодобно имал соодветни договори со соработниците, помошниците и учениците што требале да патуваат со него, како и земање на послуга за сите потреби на долготрајното патување, транспорт и престој.

Издвоено од севе ова е важно да се нагласи дека покрај мисијата кај Хазарите Константин-Кирил (заедно со Методи) имал цел и задача за изнаоѓање моштите на Климент Римски и нивното донесување во Константинопол. Тие мошти, како, што во вториот дел на студијата ќе се види, ќе станат дел од натамошните мисионерски планови на императорскиот двор и дел од планираното екуменско делување на браќата Константин-Кирил и Методи.

⁴⁹⁾ F. Grivec—F. Tomšič, o. c., p. 59, 109.

⁵⁰⁾ Ibidem, str. 109.

⁵¹⁾ Ibidem, p. 59.

Dr Konstantin PETROV

RECHERCHES SUR LES CONTACTS PRECHERSONESIENS INCONNUS DE CYRILLE ET METHODE AVEC LE CULT DE CLEMENT DE ROME

Première partie de l'étude

L'oeuvre de Cyrille et Méthode dans la rénovation et l'expansion du culte de Clément de Rome dans l'art

Dans cette première partie de l'étude l'auteur publie les résultats des recherches sur les contacts des frères Cyrille et Méthode avec le culte de Clément jusqu' au 859, c'est-à-dire du début de leur mission chez les Hazarehs jusqu'à la découverte des reliques du Pape-martyr à Chersonèse.

Prenant en considération les données historiques, hagiographiques et apocryphiques sur la vie de Clément I, l'auteur effectue un examen critique des sources et des documents les plus anciens: *Epistola Anastasii apostolicae sedis bibliothecarii ad Gaudericum episcopum*, *Epistola ad Carolum Calvum regem* et *Legenda Italica*. Suivant les extraits trouvés, investigués et interprétés de ces sources, on peut affirmer que Constantin-Cyrille possédait de vastes connaissances sur la vie de Clément I et sur son culte, déjà à Constantinople avant son départ pour la mission aux Hazarehs et avant son arrivée à Chersonèse.

Par la suite l'auteur constate que les résultats des recherches donnent la possibilité de concrétiser les manuscrits à base desquels sont fondées les connaissances de Constantin-Cyrille sur le culte de Clément I. Dans ce sens on peut admettre avec certitude l'hypothèse que Constantin-Cyrille connaissait et avait lu quelques-uns des textes écrits par Clément de Rome (peut-être *Epistolae ad Corinthios*, ou *Epistolae de virginitatis*, ou *De Constitutio apostolicae*, ou bien *Patrum apostolicorum Petri et Pauli opera*). Par la suite l'attention est dirigée vers la possibilité (fondée sur des documents) que Constantin-Cyrille aurait acquéri des connaissances sur Clément I par les textes des écrivains, des apologistes, des chroniqueurs et des théoriciens ecclésiastiques, qui écrivaient sur le Pape-martyr. Parmi eux se trouvaient Irenaeus Lugdunensis (avec le traité *Adversus hareeses*), ensuite Tertullianus Florens (avec son oeuvre *De praescriptione haereticorum*), puis Augustinus Hipponensis (avec son élaboration *Epostolae*) et Hieronimus Stridonensis (avec ses élaborations *De viris illustribus* et *Adversus Iovianum*).

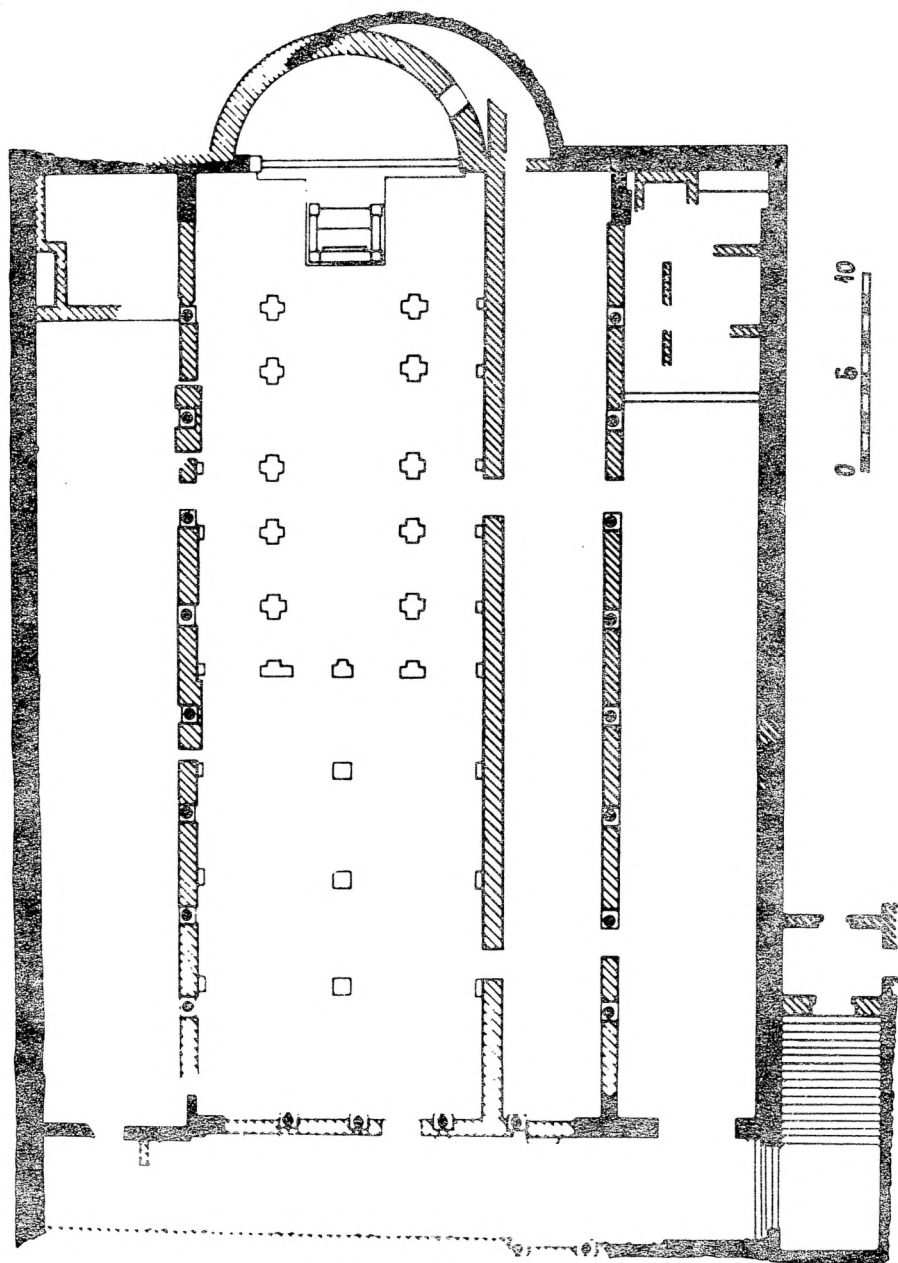
Par la suite l'auteur consacre son attention aux connaissances des Constantin-Cyrille sur le culte de Clément I acquises par les monuments et leur décoration. Dans ce sens, parmi les monuments les plus anciens se trouve certainement le temple de Saint Clément à Rome, et Constantin-Cyrille connaissait sûrement son existence; probablement connaissait-il également le second temple consacré a Clément de Rome, celui de Velitrae. Selon des citations dans certains documents, Cyrille savait qu'il existait un troisième temple, qui se trouvait à Chersonèse Taurica.

Parmi les décorations des monuments, on peut citer un mosaïque dans l'église de Sant-Appolinare Nuovo à Ravenne représentant le pape Clément, ainsi qu'une fresque dans l'église Santa Maria Antica à Rome, lesquelles Constantin-Cyrille connaît vraisemblablement.

Etudiant attentivement les circonstances, les conditions, les lieux et les ambiances dans lesquelles Cyrille s'initiait et approfondissait ses connaissances sur le Pape Clément I, l'auteur done la constatation suivante. Déjà à Salonique, avant son départ pour Constantinople, Constantin-Cyrille était connu pour savoir par coeur des textes théologiques, et c'est la raison pour laquelle Théoctiste décida de l'envoyer continuer ses études à la cour impériale de Constantinople. Plus tard, l'impératrice Théodora nomma Cyrille comme bibliothécaire dans la bibliothèque et comme garde des archives de la patriarchie. C'est là, où étaient réunis les manuscrits et les livres les plus importants et les plus précieux de tout l'empire byzantin que Cyrille déjà très instruit, avait la possibilité de lire tout ce qui était écrit, au sujet du Pape Clément I et sur les monuments de son culte, bien avant sa mission aux Hazarehs et avant son arrivée à Chersonèse.

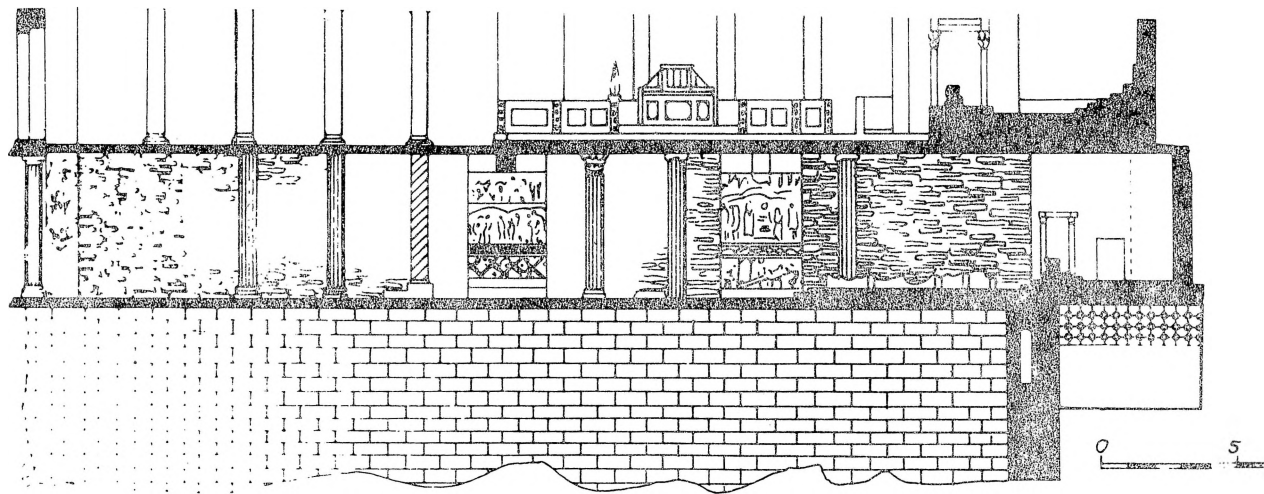
Constantin-Cyrille et Méthode font les premiers pas déterminants pour connaître le culte et la mémoire du pape Clément I justement à Chersonèse, en route pour la mission aux Hazarehs, qui avait un caractère plutôt diplomatique et qui fut réalisée à l'aide de l'empereur.

A la fin l'auteur souligne, que outre la mission chez les Hazarehs, Constantin-Cyrille (avec son frère Méthode) avait pour but programmée, de retrouver et de rapporter à Constantinople les reliques du pape Clément I. Ces reliques, comme nous le verrons dans la seconde partie de l'étude, deviendront les composantes des plans missionnaires de la cour impériale et une partie de l'activité oecuménique des frères Cyrille et Méthode.

Сл. 1. — Основи на двете фази од долната базилика на Свети Климент од Рим

Сл. 2. — Надолжен пресек на долната базилика на Свети Климент во Рим

Сл. 3. — Климент Римски од мартиринумската процесија во средниот
кораб на базиликата Сант Аполинаре Нуово во Равена

Сл. 4. — Климент Римски од галеријата фигури во базиликта Санта Мариа Антика во Рим